

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

שם השיעור – ברית בין הבתרים – גזירה או בחירה, המשכיות או מהפיכה?
שם המרצה (כתובת דוא"ל) – הרב אוריאל עיטם - eytam.us@gmail.com

1. ספר בראשית פרק טו, יב-טז

וְיִהי הַשֶּׁמֶשׁ לְבֹא וְתִרְדְּמָה נִפְלָה עַל אַבְרָם וְהָיָה אֵימָה חֲשֵׁכָה גְדֹלָה נִפְלֶתת עָלָיו: וַיֹּאמֶר לְאַבְרָם יְדַע תֵּדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעִבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה: וְגַם אֶת הַגּוֹי אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ דָן אֲנֹכִי וְאַחֲרָי כֵן יֵצְאוּ בְּרִכְשׁ גְּדוֹל: וְאַתָּה תָּבוֹא אֶל אֲבֹתֶיךָ בְּשָׁלוֹם תִּקְבְּרָ בְּשִׂיבָה טוֹבָה: וְדוֹר רְבִיעִי יָשׁוּבוּ הֵנָּה כִּי לֹא שָׁלֵם עוֹן הָאָמְרִי עַד הֵנָּה:

2. מדרש רבה קהלת - פרשה ג פסוק א

לכל זמן ועת לכל חפץ זמן היה לו לאדם הראשון שיכנס לגן עדן שנא' (בראשית ב') ויניחהו בגן עדן וזמן היה לו שיצא משם שנאמר (שם ג') ויגרש את האדם וגו' זמן היה לו לנח שיכנס לתיבה שנאמר (שם ז') בא אל התבה וגו' וזמן היה לו לצאת שנאמר (שם ח') צא מן התבה וגו' זמן היה לאברהם שינתן לו המילה שנאמר (שם י"ז) ואתה את בריתי תשמור וזמן היה לבניו להמול מהן שימולו בשני מקומות אחת במצרים ואחת במדבר שנאמר (יהושע ה') כי מולים היו כל העם היוצאים וגו' ועת לכל חפץ תחת השמים זמן היה שתנתן התורה לישראל

3. נדרים לב.

אמר רבי אבהו אמר רבי אלעזר מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים מפני שעשה אנגרייא בתלמידי חכמים שנאמר וירק את חניכיו ילידי ביתו ושמואל אמר מפני שהפריז על מדותיו של הקדוש ברוך הוא שנאמר במה אדע כי אירשנה ורבי יוחנן אמר שהפריש בני אדם מלהכנס תחת כנפי השכינה שנאמר תן לי הנפש והרכוש קח לך.

4. רמב"ן בראשית יב, י:

ויהי רעב בארץ הנה אברהם ירד למצרים מפני הרעב לגור שם להחיות נפשו בימי הבצורת, והמצרים עשקו אותו חנם לקחת את אשתו, והקב"ה נקם נקמתם בנגעים גדולים, והוציאו משם במקנה בכסף ובזהב, וגם צוה עליו פרעה אנשים לשלחם: ורמז אליו כי בניו ירדו מצרים מפני הרעב לגור שם בארץ, והמצרים ירעו להם ויקחו מהם הנשים כאשר אמר (שמות א כב) וכל הבת תחיון, והקב"ה ינקום נקמתם בנגעים גדולים עד שיוציאם בכסף וזהב וצאן ובקר מקנה כבד מאד, והחזיקו בהם לשלחם מן הארץ לא נפל דבר מכל מאורע האב שלא יהיה בבנים והענין הזה פרשוהו בבראשית רבה (ח ו) רבי פנחס בשם רבי אושעיא אמר, אמר הקב"ה לאברהם צא וכבוש את הדרך לפני בניך, ואתה מוצא כל מה שכתוב באברהם כתוב בבניו, באברהם כתוב ויהי רעב בארץ, בישראל כתיב (להלן מה ו) כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ:

ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה שהביא אשתו הצדקת במכשול עון מפני פחדו פן יהרגוהו, והיה לו לבטוח בשם שיציל אותו ואת אשתו ואת כל אשר לו, כי יש באלהים כח

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

לעזור ולהציל גם יציאתו מן הארץ, שנצטווה עליה בתחילה, מפני הרעב, עון אשר חטא, כי האלהים ברעב יפדנו ממות ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה במקום המשפט שמה הרשע והחטא:

רמב"ן הקדמה לספר שמות:

השלים הכתוב ספר בראשית שהוא ספר היצירה בחדוש העולם ויצירת כל נוצר, ובמקרי האבות כולם שהם כעין יצירה לזרעם, מפני שכל מקריהם ציורי דברים לרמוז להודיע כל העתיד לבא להם ואחרי שהשלים היצירה התחיל ספר אחר בענין המעשה הבא מן הרמזים ההם, ונתיחד ספר ואלה שמות בענין הגלות הראשון הנגזר בפירוש (בראשית טו יג) ובגאולה ממנו.

רמב"ן שמות פרק יג פסוק טז:

הנה מעת היות ע"ג בעולם מימי אנוש החלו הדעות להשתבש באמונה, מהם כופרים בעיקר ואומרים כי העולם קדמון, כחשו בה' ויאמרו לא הוא, ומהם מכחישים בידיעתו הפרטית ואמרו איכה ידע אל ויש דעה בעליון (תהלים עג יא), ומהם שידו בידיעה ומכחישים בהשגחה ויעשו אדם כדגי הים שלא ישגיח האל בהם ואין עמהם עונש או שכר, יאמרו עזב ה' את הארץ. וכאשר ירצה האלהים בעדה או ביחיד ויעשה עמהם מופת בשנוי מנהגו של עולם וטבעו, יתברר לכל בטול הדעות האלה כלם.

מהר"ל גבורות השם פרק ט: [...] אלו הן דברי הרמב"ן ז"ל: וכבר הקשו עליו קושיות עד שנעקר פירושו מכל וכל, שהרי אחר שנגזר הגלות עליו חזר אברהם כשהלך לגרר ואמר אחותי היא, ואיך יתכן זה שאחר שחטא וענש אותו עונש גדול יחזור לחטא, חלילה לומר כך. ועוד יצחק שאמר גם כן אחותי היא למה עשה זה אחר שאברהם נענש איך יחטא הוא עוד.

5. דרשות הר"ן ואור השם (מובאים באברבנאל בראשית פרק טו)

ואחרוני החכמים מהמחברים הביאו בזה דעת חמשי והם הר"ן והר"י חסדאי תלמידו בספרו אור ה' שכתב הר"ן שלא היה גלות מצרים על חטא כלל כי אם להכניע לבותם של ישראל כדי שיהיו ראויים לקבלת התורה ושהיה זה מכלל יסורין של אהבה. והר"י חסדאי כתב שהביאם הקדוש ברוך הוא למצרים כדי להרבות שם מופתיו באופן שיתבאר להם יכולת השם ולא ישאר בלבם שום ספק כי היתה ארץ מצרים מלאה כשופים ונתברר שמה כי פעולות השם לא היה ע"י כשוף כי אם בכח היכולת הבב"ת וכמ"ש ולמען תספר ונאמר וידעת כי אני ה'. הצד השוה על שני הרבנים האלה הוא שהיה גלות מצרים חסד והטבה לישראל ולא עונש על חטא כלל. וגם זה איננו שוה לי כי היה יסוד הדעת הזה שזכר הר"ן מסופק מאד וכבר ארז"ל אין מיתה בלא חטא ואין יסורים בלא עון... ועוד יקשה לשני הרבנים יחד כי אם היה גלות מצרים גזרת השם לטובתם של ישראל מבלי חטא ועון לא היה נחשב לחסד אלהי שהוציאם מהגלות ההוא כי אם הוא ית' ברצונו הגלם למצרים על לא חמס בכפם היה עול גדול שלא יוציאם משם...

6. אברבנאל בראשית פרק טו

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

ואחרי ההודאה שגלות מצרים היה בהשגחה ובגזרה אלהית לא ימלט משנאמר אם שהיה עונש על חטא שעשה אברהם או זרעו. ואם שיהיה הגלות גזור לא על צד העונש ולא מפני חטא כ"א בסבה אחרת שראתה החכמה האלהית והנני מבאר פה מה שדעתי נוטה בכל אחד מדרכי הדעות האלה מסתלק מהספקות אשר קדמו בשאלה ואומר שאם נודה שהיה גלות מצרים על חטא ועון קודם אין ראוי שנחשבהו בחק אברהם אבינו חלילה לו מעון ושיותר ראוי שניחסהו לשבטי בני יעקב כי הנה התורה העידה שהם חטאו חטאה גדולה בשנאתם חנם את יוסף אחיהם ובמה שהתנכלו אותו להמיתו כשהלך לדרוש שלומם וטובתם ובהשליכם אותו אל הבור ובמה שמכרו אותו למצרים... שיעקב ירד למצרים בעבור יוסף בנו ואילו אמר יתברך (בראשית מ"ו ג') אל תירא מרדה מצרימה וגו' אנכי ארד עמך מצרי' ואנכי אעלך גם עלה ולא זכר לו כלל מבניו ומזרעו לפי שהוא לבד באמת היה נקי מעון והבנים היו נדונים על חטאם. ואמנם בנימן לפי שנענש שם בלי עון ארז"ל שמת בעטיו של נחש רצו שנענש נטפל עם אחיהם עם היות שלא חטא עמהם כי העולם נדון אחר רובו ועל כיוצא בזה אמרו משנתנה רשות למשחית לחבל אינו מבחין בין טוב לרע. ואמנם בני השבטים וזרעם נשאר בגלות בסבת אבותיהם וכמאמר הנביא אבותינו חטאו ואינם ואנחנו עונותיהם סבלנו (איכה ה' ז') כי הנה השבטים נכנסו בעצם ובראשונה בגלות ההוא והבנים נשאר אחריהם. וכבר כתב הרלב"ג בכיוצא בזה היה עונש האבות בעצם ועונש הבנים במקרה למה שנמצאו נטבעים בגלות האבות ונשאר שמה עד תום זמן הגזרה ולפי שהיה משפט האלהי העונש על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים לכן אמר יתברך בעונש הזה ודור רביעי ישובו הנה שהוא מהחוטאי' והגולים כמו שאבאר. הנה נתתי בזה סבת גלות מצרים יותר ישרה מכל הסבות ששערו קדמונינו ז"ל שהיה על עון בני יעקב במכירת יוסף אחיהם בבואו לראות את שלום הצאן ובהיותם רועים בצאן ומכרו לעובדי הצאן ושחטו שעיר עזים מן הצאן ועשו מה שעשו בו והקב"ה המליך את יוסף על עובדי הצאן וכאשר נרצה עונם למדם יתברך לעשות הכפרה דוגמת החטא ולשחוט את הפסח שהוא מן הצאן. והנה א"כ בצאן חטאו בעובדי הצאן לקו ובצאן נתכפרו. ואין להפלא שיהיה הש"י מיעד בעונש קודם מעשה החטא כי הנה היה זה להודיע לאברהם הזמן אשר בו יירשו בניו את הארץ ולמה יתעכבו בירושתה...

ואם נאמר שהיה גלות מצרים גזור מלפניו ית' לא על צד העונש ובעבור חטא אלא לתכלית אחר שראתה החכמה העליונה וע"ד ההטבה והחסד יהיה ענינו כפי מה שאבאר והוא שהאומה הזאת הנבחרת והמיוחדת להנהגה והשפעת האל זרע אברהם שהיו עתידים להיות יושבי הארץ הקדושה היה ראוי שיהיו אנשים ראשונה גולים ומשועבדי' בעוני רב קודם שייחדו להנהגה האלהית ושיקבלו תורתו ויזכו בירושת הארץ דוגמת מה שקרה לאברהם אביהם בצאתו מצרימה וכמו שזכרתי למעלה ולפי שבכל הדברים ההעדר קודם למציאות וההפסד קודם להויה. וראה ית' שלא היה מהראוי שבני עמו בהיותם בארץ כנען בשובה ונחת שלים ושקטים על שמריהם יכירו וידעו אמתת אלהותו ויקבלו תורתו גם כי לא יהיה ענין שמה לשייתחדשו ביניהם המסות הגדולות האותות והמופתים הצריכים להקדים לקבול האמונה ההיא. ולכן הסכימה חכמתו העליונה להביא אותו זרע קדש בגלות מצרים. וזה אם מצד ישראל וצרכם ואם מצד כבוד הש"י. אם מצד ישראל כדי לצרפם כצרוף הכסף כי הנה העם המעותד לקבול הדבור האלהי יצטרך בהכרח להסיר מתוכו

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

כל טומאה ולכלוך ולזכך נפשו מכל דעה ואמונה נפסדת וכמו שיכניסו באש את הכסף ואת הזהב לצרפם ולבטל מהם כל תערובת רע...

ואמנם כפי האל ית' וכבודו לפי שהיו רוב העולם כופרים במציאותו ואומרים שלא היה אלוה אחר אלא הכוכבים ומי שהיה מהם מודה במציאותו היה מכחיש השגחתו ומהם היו מכחישים יכלתו הלבבית וכדי שידוע בעולם אמתות הפנות האלה ראה ית' להביא את עמו בחירו בגלות מצרים להיותה הארץ היותר נטבעת בכל הכפירו' והאמונו' הכוזבות מלאה כשופים ותחבולו' מכל הארצות כדי שישתעבדו בהם המצרים ויענום והקב"ה על יד נביאו היה מתרה שלח עמי ויעבדוני והמצרים לא ישמעו בקולו ואז ירבה בקרבם את מופתיו ואת אותותיו ובזה תתפרסם בעולם אמתות מציאותו והשגחתו ויכלתו

7. ספורנו בראשית טו,יג:

ידוע תדע. הודיע סבת אחור ירושת הבנים והיא כי לא שלם עון האמורי כי לא יצדק לגרש גוי מארצו עד שתתמלא סאתו. אמר אם כן ידוע תדע שאף על פי שאני נשבע לתת הארץ לבניך לא יהיה זה מיד כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם עד אותו הזמן שישלם בו עון האמורי ועם זה הגיד קורות השעבוד והענוי העתידיים אז לקצת דורות מזרעו בסבלותם כי אמנם זה לא קרה להם בדורות הצדיקים שכל זמן שהאחד מן השבטים קיים לא התחיל השעבוד אבל קרה כאשר העוו את דרכם כמו שהעיד הנביא באמרו וימרו בי ולא אבו לשמוע אלי איש שקוצי עיניהם לא השליכו ואת גלולי מצרים לא עזבו ואומר לשפוך חמתי עליהם לכלות אפי בהם בתוך ארץ מצרים ואעש למען שמי וכל זה הגיד למען ידע דור אחרון בקבלה כי דבר ה' הוא ולא ייחסו הדבר לזולתו כענין הנביא באמרו ואגיד לך מאז בטרם תבא השמעתיתך פן תאמר עצבי עשם:

ספורנו הקדמה לספר שמות:

וסיפר בספרו השני, כי מאז החל זרע ישראל לחלל ברית אבותם במצרים, כאשר העיד יחזקאל באמרו וימרו בי ולא אבו לשמוע אלי, איש שקוצי עיניו לא השליכו, ואת גלולי מצרים לא עזבו, ואומר לשפוך חמתי עליהם, לכלות אפי בהם בתוך ארץ מצרים היו לעבדים בפרך, עד אשר שבו קצתם והתפללו, ומלאך פניו הושיעם.

8. מהר"ל גבורות השם פרק ט:

מה שנתנו סבה לעונש זרע אברהם, הוא סבה שכלית שראוי לפי ציור השכלי שיהיה זרע אברהם בגלות. ודע כי ראוי שיהיה העונש נמשך אל זרעו של אברהם בשביל אברהם, כי חסרון השורש יתגלה ויראה בענפים ביותר, כי זה ענין הענף שבו יתגלה כח השורש, ולפיכך חטא השורש יתגלה בענפים ביותר ממה שנראה בשרש עצמו [...]. וכאשר חז"ל ראו הגלות בבני אברהם, ידעו כי אי אפשר זה רק מחסרון בעצם שיש בשורש שהוא אברהם, ומן החטא עצמי נמשך דבר זה יהיה חטא קטן או גדול. וכאשר בחנו את ראש אבן פינה עמדו על זה כי היה בו דבר חסרון. וזה כי היה אברהם ראש אבן פינה ויסוד הכל והוא נקרא אחד, שנאמר (ישעי' נ"א) הביטו

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם כי אחד קראתיו. וכל דבר שהוא אחד הוא חסר וצריך השלמה ואין האחדות כי אם להקב"ה שהוא יחיד ואליו השלימות בלי חסרון, אבל כל שאר אחד יש בו חסרון שאינו שלם וצריך להשלים אותו [...]

כיון שהיה נוטה ענין אברהם אל הראש עד שהיה רוצה להיות ראש ומושל על ת"ח להיות מושל עליהם בענין זה לעשות אנגריא. והנה נמשך לאברהם דבר זה מצד מדתו, ולכך היה עונש גדול כאשר אמרנו כי החטא שהוא בעצם אף שהחטא קטן, יותר נחשב מפני שהוא מורה על חסרון דבר בעצמו, ודבר זה נתגלה בענפים הרבה. וטעם שמואל שהפריז על המדה לומר במה אדע, זהו שלא היה לאברהם מעלת השני, מפני שהוא היה הראש כאשר אמרנו למעלה, ומעלת השני מדת הדין מדת יצחק שהיה דבק במדת הדין, אבל אברהם מפני שהיה נוטה מן מדת הדין, לכך הפריז על מדותיו של הקב"ה לומר במה אדע, שכל מדה של הקב"ה הם במדת הדין, ומה שאמר במה אדע הפריז על מדותיו שהם מדת הדין ויצא מקו מדת הדין. וכן מה שאמר ר' יוחנן שלא הכניס גרים תחת כנפי השכינה, זהו שלא היה בו מעלת הג' שהוא כולו לה', כמו שהיו זרע יעקב כולם תחת כנפי שכינה, לכן לא היה מכניס אברהם הגרים תחת כנפי השכינה:

9. האר"י שער הכוונות דרושי הפסח א:

וצריך שתדע כי ענין הנשמות הם כענין הזהב הנוצר בבטן האדמה וכשמוציאין אותו הוא מלא טינוף וסיגים דבר אשר לא ישוער ולא תואר זהב לו ולא הדר עד יתחכם הצורף להגות סיגים מכסף פעם אחר פעם זיכוך אחר זיכוך לא ראי זה כראי זה ובכל זיכוך מזדכך לאט לאט עד אשר כל הסיגים נפרדים מן הזהב ואחר כך ניכר היותו זהב. וכן הענין בנשמות כי בחטאו של אדה"ר נתערב טוב ברע [...] ועד"ז היו אלו הניצוצות הולכות ונתקנות לאט לאט עד אשר התחילו להתקן ולהראות בחי' הזהב שבהם וזה היה בדור מצרים. ובזה תבין טעם נכון למה נגזר עליהם אותו השעבוד הקשה שאין כמותו כי כנגד מה שחטאו בדור המבול להשחית את זרעם נגזר עליהם כל הבן הילוד היאור' תשליכוהו דוגמת עונש המבול עצמו. וכנגד מה שחטאו בדור הפלגה הבה נלבנה לבנים כו' נאמר וימררו את חייהם בחומר ובלבנים כו'

10. הקדמה לספר צל"ח על מסכת פסחים:

וידוע שכל גלות מצרים היה לתיקון לחטא אדם הראשון שאכל מעץ הדעת וכן נאמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים 'ידע תדע כי גר יהיה זרעך' וגו'. אמר ידוע תדע רמז לו שזה בעון עץ הדעת.

11. כלי יקר על בראשית פרק טו פסוק ח

במה אדע כי אירשנה. רז"ל אמרו (נדרים לב.) בעבור שאמר אברם במה אדע נענש בידוע תדע והשכל ימאן לקבל דרוש זה שיסבלו בניו עונש גדול כזה בעבור האות ששאל אברם, ואברם עצמו לא קבל שום עונש ושיני בניו תקהינה. ע"כ לבי אומר וגומר שגלות מצרים היו לו סיבות אחרות ונחלקו בו רז"ל ותמצא כל הדעות במהרי"א כי ידו קבצם, הן קצרה אורך היריעה האחת

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

מלהעלות עליה כל הדעות ההם, אך שבעל מדרש זה קשה לו, יהיה הטעם אל הגלות מה שיהיה, למה זה הגיד הקב"ה בשורה רעה זו לאברם לצערו בחנם. ע"ז אמר שבעון במה אדע שרצה לידע דבר שלא היה בו צורך לידע, כי מה לו לבקש אות על דבר ה', על כן נענש בידוע תדע שהודיעו הקב"ה דבר לצערו וזה ג"כ מדה כנגד מדה:

12. הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו) – סוד מדרש התולדות כרך ה:

המהר"ל מתייחס לדברי המדרש ומסביר שיש דברים שהם הכרח אבל לא מטרה, למשל הגלות. היא הכרח, אבל היא לא מטרה. היא הייתה הכרח כדי לדעת מי הוא זרעו של אברהם. 'יָדַע יָדַע כִּי גֵר יִהְיֶה זְרַעְךָ בְּאֶרֶץ לֹא לָהֶם וְעֹבְדוּם וְעָנּוּ אֹתָם אַרְבַּע מֵאוֹת שָׁנָה'. הקב"ה נתן את אותו סימן לאברהם כדי לגלות מיהו זרעו היורש אותו. לכן נאמר בהגדה של פסח "ואתן לעשיו את הר שעיר ... ויעקב ובניו ירדו למצרים". מי שירד למצרים הוא זרעו של אברהם אבינו. מבחינה זו הגלות היא הכרח אבל הגאולה היא המטרה.

צריך להבין את המילה "הכרח" במובן של משהו, מאורע שמוכרח לקרות במהלך תהליך כלשהו. אותו מאורע הופך אז למאורע היסטורי, לדבר בעל חשיבות. אבל צורתו, הדרך שבה אותו דבר מתרחש אינו מהותי. הוא ארעי. גלות מצרים היא הכרחית כי צריך לדעת מי מבין כל צאצאי אברהם הוא זרעו היורש את כל ההבטחות שניתנו לו. הצורה שבה מתרחשת גלות זו אינה הכרחית. היא מקרית בלשון המהר"ל. היא לא "עצם". המאורע הנקרא "גלות" הוא עצם. הצורה שלה היא "מקרית", משום שהיא הייתה יכולה להיות בצורה של כבוד ותפארת או בצורה של שעבוד, כפי שלמדנו זאת בהרחבה.